

KERESKEDEMI SZAKOKTATÁS FIUMÉBEN A 19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁN

COMMERCIAL VOCATIONAL TRAINING IN FIUME AT THE TURN OF 19–20TH CENTURY

NAGY ADRIENN egyetemi tanársegéd

PTE BTK Neveléstudományi Intézet, Nevelés- és Művelődéstörténeti Tanszék

Abstract

The aim of this study is to introduce the operation of secondary-level commercial schools in the second half of the 19th century in Rijeka (Fiume), which was one of the fastest-developing, multinational ports of the Austro-Hungarian Monarchy. The relevant research has sought an answer, in one respect, to the question whether commercial schools could achieve the goal set by themselves to turn out merchants well-trained in international commerce; in another respect, to the question what consequences the “aggressive” Magyarisation attempts of the Hungarian government had for the operation of such schools, where the majority of the students were native speakers of Italian (70.59%), Croatian (17.65%), or German (5.88%). Last but not least, the research focused on what job opportunities in the Monarchy and other countries were given by the qualifications students could earn through finishing a secondary commercial school.

1. Bevezetés

A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy bemutassa, miként alakult a dualizmus kori Magyarország elfeledett, ám a korszak gazdasági életében fontos szerepet betöltő, sajátos helyzetű Fiume város kereskedelmi iskoláinak sorsa. Kutatásaink során arra kerestünk választ, vajon sikerült-e a középfokú kereskedelmi iskoláknak az általa és az állam által kitűzött azon célnak megfelelni, hogy a nemzetközi kereskedelem számára jól képzett kereskedőket bocsássanak ki? Továbbiakban a kutatás azt vizsgálta, hogy mely társadalmi rétegek küldték gyermekeiket a kereskedelmi iskolába és a végzett diákok az iskola elvégzése után ténylegesen a gyakorlati kereskedelemben helyezkedtek-e el?

A 1868-ban létrejött horvát-magyar kiegyezés során Fiume státusát illetően nem sikerült a két félnek közös megegyezésre jutni, így végül a várost Magyarország közigazgatása alá helyezték. A sikertelen tárgyalások után 1870. július 28-án bevezették a fiumei provizóriumot, amely a dualizmus egész tartama alatt közel ötven évig fennállt. Fiume vármegyét Buccari város kiváltságos kerületével együtt Horvátországhoz csatolták, maga Fiume városa viszont „a magyar koronához csatolt külön testként”¹ a magyar kormány fennhatósága alá tartozó fiumei kormányzó igazgatása alá került.² Az elkövetkező évtizedekben Fiume a nem csekély magyarországi gazdasági, pénzügyi és infrastrukturális beruházásoknak köszönhetően rohamos fejlődésen ment keresztül, és amellet, hogy kikötője fontos tengeri kereskedelmi központtá alakult, Budapest után Magyarország második leggyorsabban fejlődő városává vált. Ám a fejlődés nemcsak a gazdaság terén mutatkozott meg, hanem a népessége is gyors növekedésnek indult. Amíg lakosainak száma 1850-ben 10 568 fő volt, addig 1869-re 17 888 főre, 1914-re pedig már közel háromszorosára,

49 806 főre emelkedett.³ A lakosság nemzetiségi összetételét tekintve 1880–1918 között a magyarok számaránya ugyan folyamatosan nőtt (aminek érdekében a magyar kormány mindent meg is tett), ám az összlakosságnak mindvégig csak csekély részét képviselték (1880-ban 1,8%-át, 1910-ben 13%-át, majd 1918-ban 9,6%-át).⁴

Fiume az Osztrák–Magyar Monarchián belül a hatalom központjától igen távol fekvő (Magyarországtól közel 300 km-re) soknemzetiségű városként élte mindennapjait a XIX–XX. század fordulóján. A városban a lakosság többsége által beszélt olasz (mely mindvégig megőrizte vezető szerepét) mellett a horvát és a német nyelv volt még használatos. A város Magyarországhoz történő visszacsatolása után, a fent említett nyelvek kiegészültek a magyarral, amit a magyar kormány a magyarosítás és egyszersmind az általa vágyott asszimiláció eszközeként tekintett. A magyarosítás egyik elsődleges eszköze és színtere az iskola volt. Az 1876-os tanügyi szabályzat értelmében a fiumei törvényhatóság feladata és hatásköre volt az elemi, polgári és szakiskolák megszervezése. A város által felállított iskolákat a város tartotta fenn és a képviselőtestület felügyelte alá tartoztak. Mindez azt jelentette, hogy a városi iskolák felett a kormányzati felügyelet nem érvényesült.⁵

2. A középfokú kereskedelmi szakoktatás megszervezése

Fiumében, amely a XIX. század második felére a térség egyik legjelentősebb központi kikötőjének és ezzel együtt a kereskedelmi élet központjának számított, igen csekély számú alsó fokú kereskedelmi iskola működött, az első középfokú kereskedelmi iskola azonban viszonylag korán, már 1881-ben – az olasz tannyelvű középiskola átszervezését követően⁶ – megnyitotta kapuit a kereskedelmi ismereteket tanulni vágyó fiatalok előtt. A középfokú kereskedelmi iskola létrehozásának kérdése 1879-ben merült fel, amikor a fiumei kormányzó a VKM-hez intézett jelentésében (1879/1056. sz.) részletesen kifejtette a város által anyagilag támogatott, úgynevezett felső középtanoda azon tarthatatlan állapotát, hogy mindössze csak 124 tanuló iratkozott be az említett esztendőben. Az iskola rendkívül alacsony népszerűsége és a megfelelő tanulólétszám hiánya miatt a kormányzó az intézmény helyébe egy főgimnázium és egy kereskedelmi iskola felállítását javasolta, ez utóbbit egyesítve a tengerészeti iskolával.⁷ Trefort Ágoston 1880 őszén tett fiumei látogatása során támogatta a kereskedelmi iskola felállítását.⁸ A középtanoda sorsáról végül 1881 júniusában született döntés, melynek értelmében a felső középtanoda (középiskola) megszűnt, és a július 12-én kiadott 20047. sz. rendelettel létrejött egy állami főgimnázium és egy önálló középfokú kereskedelmi iskola, mivel Trefort Ágoston nem támogatta annak tengerészeti iskolával való összevonását. A három évfolyamos olasz tannyelvű Magyar Királyi Állami Kereskedelmi Akadémia a középtanoda reáliskolájának osztályaiból jött létre. A kereskedelmi akadémia legfőbb célja egyrészt az volt, hogy olyan ismereteket nyújtson kereskedőknek, iparosoknak amelyekkel a gyakorlati életben jó üzletemberekké válhatnak, másrészt olyan ifjakat nevelni, akik mágnások gazdasági hivatalaiban, az állami közigazgatásban, vagy egyéb hivatalokban alkalmazhatók.⁹ A hazai középfokú kereskedelmi iskolákat hivatalosan először a Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter által 1872. október 10-én kiadott rendelet szabályozta. A közép-kereskedelmi iskolákra vonatkozó szabályzat rendtartása a következőket tartalmazta: „a három osztályú kereskedelmi tanintézet nyilvánossági joggal ruháztatik fel: ez intézet e mellett főgimnázium vagy a főreáltanodával egyenlő rangba helyeztetik, s mindazon kedvezményekben részesül, melyek ezen intézeteket törvény szerint megilletik: például, hogy az itt végzett növendékek katonai kötelezettségük kitöltésében az egy évi önkéntességre jogosítva vannak”.¹⁰ A

közép-kereskedelmi iskolába azok a tanulók jelentkezhettek, akik elvégezték a gimnázium, a reál vagy a polgári iskola negyedik osztályát, illetve azok a fiúk, akik betöltötték a 14. életévüket és a felvételi vizsgán megfeleleltek. A középfokú kereskedelmi iskolát választó diákok száma az 1880-as években folyamatosan nőtt. Ellentétben a reáliskolával, a kereskedelmi iskolában egy évvel korábban fejezheték be tanulmányaikat, ráadásul az egy éves önkéntességi jog – azaz az úriemberré válás egyik alapvető kritériuma – így is biztosítva volt a diákoknak. Még inkább megnövekedett ezen iskolatípus népszerűsége, amikor 1883-ban elfogadták a köztisztviselők minősítéséről szóló törvényt, amely a kereskedelmi iskolát végzett tanulóknak a középiskolát végzettekkel megegyező jogokat biztosított. Mindez azt jelentette, hogy a polgári iskolai végzettség a köztisztviselői alkalmazás szempontjából egyenértékű volt a négy középiskolai végzettséggel, valamint (az általában polgárra épülő) közép- (majd felső-) kereskedelmi iskolai végzettség a gimnáziumban/reáliskolában szerzett nyolc középiskolai végzettséggel.¹¹ A VKM a fiumei kereskedelmi akadémiát 1883. november 13-án kelt, 37584. számú rendeletével a többi kereskedelmi középiskolával és reáliskolával egyenrangúnak ismerte el.¹² Az iskola tanterve 1885-től szinte teljes mértékben megegyezett a magyarországi közép-kereskedelmi iskolákéval. A tanítás nyelve az olasz volt. Riegler Sándor 1889-ben kinevezett új igazgató kérelmezte egy előkészítő osztály indítását, amit azzal indokolt, hogy az osztrák, horvát és magyar iskolákból érkező diákoknak komoly nyelvi nehézségeik vannak. „Tanítás nyelve olasz. Ez így van az intézet fennállása óta és ezen változtatni nem is lehet, nem is kell, nemcsak azért mert Fiume autonómiáját a törvény biztosítja, hanem főképpen azért nem, mert ezen intézetből kikerülő ifjak legnagyobb része ezen a vidéken nyer alkalmazást, itt pedig úgy a kereskedelem, mint a tenger nyelve is kizárólag az olasz”.¹³ Az előkészítő osztály indítását 1891-ben engedélyezték. Az iskolában a kötelezően tanulandó magyar nyelv mellett választhattak a tanulók az angol, a német, a francia és a horvát nyelv közül. Az iskolában tanított általános műveltségi tárgyak a következők voltak: magyar, olasz, német, kereskedelmi földrajz, történelem, mennyiségtan, vegytan, természettan, szépirás; szaktárgyak: kereskedelmi számtan, könyvvitel, kereskedelmi ismeretek és levelezés, áruismeret, jogismeret, nemzetgazdaságtan, nem kötelező tárgyak: francia, angol, torna. Az első osztályban heti 27, a másodikban és harmadikban heti 30 órában folyt az oktatás.¹⁴

Az 1895-ös esztendő jelentős változást hozott a kereskedelmi szakiskolák életében, ugyanis ekkor lépett életbe az a Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter által kibocsátott (44.001. számú) rendelet, amelynek értelmében az addig használt elnevezéseket, mint közép-kereskedelmi, kereskedelmi akadémia, felsőbb kereskedelmi iskola megszüntették, és egységesen a felső kereskedelmi elnevezést vezették be. A szintén állami fenntartású soproni kereskedelmi akadémia mellett a fiumei volt az az akadémia, amely a rendelet értelmében azonnal elvesztette akadémiai címét, és Magyar Királyi Állami Felső Kereskedelmi Iskola néven működött tovább. A felügyelet tekintetében is változás történt, ugyanis 1895-től már nem a tanfelügyelő, hanem közvetlenül a kormányzó ellenőrzése alá tartozott.¹⁵ A fiumei felső kereskedelmi iskolában a továbbra is fennálló nyelvi nehézségek miatt 1898-ban elrendelték – VKM 2150. sz. – a magyar nyelvű kereskedelmi szaktankönyvek olasz nyelvre való lefordítását. A gyakorlati képzésben az 1901/02-es tanévben jelentős előrelépés történt, ugyanis az iskola minta(gyakorló)-irodával egészült ki, ahol a felső osztályos tanulók heti hét órában gyakorlati képzésben vehettek részt. Az 1903/04-es tanévtől a magyar nyelvet két csoportra bontva tanították, illetve ettől a tanévtől mindazok, akik a nyelvet megfelelő szinten beszélték a történelmet és a földrajzot magyarul tanulták, míg a vegytan, áruismeret, kereskedelem tárgyak esetében fokozatosan tértek át a magyar nyelvre. Egy évvel később az olasz nyelv óraszámát – alsó osztályban

négyre, felsőben háromra – megemelték. Az 1906/07-es tanévtől – a magyar kormány hosszas harcának eredményeképpen – a VKM 15.933. sz. rendelet értelmében a tanítás nyelve az összes osztályban a magyar lett. A fiumeiek hevesen tiltakoztak a magyar tannyelv ellen és az igazgató kezdeményezésére 1911 májusában összehívták a kormányzó-ság hivatalában egy megbeszélést, melyen a VKM részéről a felső kereskedelmi iskolák királyi főigazgatója, a miniszteri tanácsos, a városi tanfelügyelő, kereskedelmi iskola tanárai, kereskedelmi kamara tagjai és a helyi kereskedelmi vállalatok képviselői is részt vettek. Az igazgató azzal érvelt a magyar tannyelv mellett, hogy a tanulók 45%-a magyar és csak 30%-a olasz. Míg mások azt hangsúlyozták, hogy a radikális színvonal csökkenés oka abban keresendő, hogy „a fiumei tanuló nem érti meg a tanárok előadását, nem látják okát az olasz nyelv mellőzésének, amikor a helyi kereskedelmi nyelv az olasz.”¹⁶ A magyar nyelvű tanítás bevezetését követően kialakult színvonalasítást megállítandó olasz-magyar két tannyelvű oktatással próbálkoztak, azonban külön osztályok indításához nem volt elég jelentkező, ezért végül nyelvi csoportokba bontva tanítottak, ám a színvonal csökkenését ez sem tudta megállítani.

3. A felső kereskedelmi iskola tanulóinak társadalmi összetétele

A fiumei felső kereskedelmi iskolába 1881–1918 között 3134 tanuló iratkozott be, ám közülük mindössze 450-en szereztek érettségit. Nagyon magas volt a lemorzsolódás aránya, a tanulóknak csupán 15%-a jutott el az érettségiig, és a harmadik osztályt is csupán 20–25%-uk fejezte be. A tanulók többsége (73%-a) 1896–1918 között valamely fiumei polgári iskolából, 15% gimnáziumból, míg további 12% a Monarchiából és egyéb környező országokból érkezett.

1. táblázat. A fiumei felső kereskedelmi iskola tanulóinak létszáma 1881–1918 között
Table 1. The number of students of the upper commercial school in Rijeka between 1881 and 1918

	1881/82–1895/96 tanév	1896/97–1905/06 tanév	1906/07–1917/18 tanév
Tanulók létszáma	723	991	1420
Érettségizettek száma	96	173	181

Forrás: Az iskola évente kiadott értesítői és anyakönyvei¹⁷

A kereskedelmi iskola tanulóinak 1881–1895 között mindössze 15%-a volt magyar anyanyelvű (70% olasz, 9% horvát, 5% német, 1% egyéb). Ezt az arányt nagy erőfeszítések árán az 1917/18-as tanévre is csak 49%-ra sikerült növelni.

2. táblázat. A felső kereskedelmi iskola tanulóinak anyanyelv szerint megoszlása
Table 2. Distribution of the students of the upper commercial school by their native languages

Anyanyelv	1881/82–1895/96 tanév (%)	1896/97–1905/06 tanév (%)	1906/07–1917/18 tanév (%)
Magyar	14,92	25,35	41,84
Olasz	70,18	52,13	31,03
Horvát	8,91	10,38	14,45
Német	4,86	10,81	11,46
Egyéb	1,13	1,33	1,22

Forrás: Az iskola évente kiadott értesítői és anyakönyvei

3. táblázat. A felső kereskedelmi iskola tanulóinak lakhely szerinti megoszlása

Table 3. Distribution of the students of the upper commercial school by their permanent residence

Lakhely	1881–1895 (%)	1896–1906 (%)	1907–1918 (%)
Fiume	57,21	58,92	31,32
Magyarország/Monarchia*	14,59	23,68	61,16
Horvát-Szlavón o.	7,29	8,16	5,18
Külföld	20,91	9,24	1,98

*1896-tól nincs külön adat a magyarországi lakhellyel rendelkezőkről

A tanulók döntő többsége, 74%-a római katolikus, 20%-a izraelita volt, 6%-a pedig egyéb felekezethez tartozott. A korszakban a katolikusok aránya 26%-kal csökkent, míg az izraelitáké háromszorosára nőtt. A zsidó diákoknak a felső kereskedelmiben és az akadémián való felülreprezentáltsága nem meglepő, ha arra gondolunk egyrészt, hogy a korszak a középiskoláiban is 23%-ban, a felső kereskedelmi iskolákban pedig 47%-ban képviseltették magukat, másrészt a kereskedelemben is jelentős szerepet tölthettek be. A felső kereskedelmi iskolában való magas részvételüket tekintve számuk a magyarok arányával párhuzamosan növekedett, az utolsó időszakban meghaladva a 30%-ot. A zsidó családok iskolaválasztási stratégiáját a racionalitás jellemezte, azaz lehetőleg olyan iskolába írták gyermekeiket, amely nemcsak társadalmi presztízsüket emelte, hanem szakmát is adott a kezükbe.

4. táblázat. A felső kereskedelmi iskola tanulóinak felekezeti összetétele 1881–1918 között

Table 4. Denominational distribution of the students between 1881 and 1918

Vallás	1881–1895%	1896–1906%	1907–1918%
Római katolikus	86,22	76,60	59,58
Izraelita	10,53	18,04	31,49
Evangélikus	1,83	2,21	3,00
Református	1,42	1,63	4,02
Egyéb (görög keleti)	–	1,52	1,91

Forrás: Az iskola évente kiadott értesítői és anyakönyvei

A tanulók szüleinek foglalkozási megoszlását vizsgálva látható, hogy amíg az 1890-es években az önálló (kereskedő, iparos), illetve az értelmiségi réteg gyermekei képviselték magukat nagyobb számban, addig az 1910-es években már a magán- és közalkalmazotti réteg került többségbe. A legjelentősebben az őstermelők aránya csökkent (14%-ról 1%-ra).

5. táblázat. A tanulók szüleinek foglalkozási megoszlása

Table 5. Professional distribution of the parents of the students

Foglalkozás	1881–1895 %	1896–1906 %	1907–1918 %
Őstermelő	14,42	3,35	0,87
Önálló (kereskedő, iparos)	41,17	35,86	25,29
Értelmiségi	27,06	15,91	19,47
Alkalmazott	11,67	22,73	19,28
Magánzó	5,68	14,47	8,24
Egyéb	–	7,68	26,85*

* egyéb = köz- és magántisztviselő

Forrás: Az iskola évente kiadott értesítői

3.1. A végzett diákok pályaválasztása

A fiumei felső kereskedelmi iskolát végzett tanulók pályaválasztásáról viszonylag teljes képet kaphatunk az 1910-ben az iskola által készített – az évkönyvhöz külön csatolt – adatsorból, amely az 1884–1909 között érettségizett tanulóknak a tanulmányok után választott foglalkozását igyekezett összesíteni. Az említett időszakban összesen 337 diák érettségizett, ebből hétnek nem ismert a foglalkozása és tartózkodási helye, 29 fő pedig meghalt.¹⁸ A pályaválasztást tekintve további – ha nem is név szerinti – információkkal szolgálnak az iskolai értesítők (1910–1915).

6. táblázat. A felső kereskedelmi iskola végzett tanulóinak pályaválasztási megoszlása 1884–1910 között
Table 6. Choice of career of the graduates of the upper commercial school between 1884 and 1910

Foglalkozás/Pozíció	1884/85–1895/96 tanévben végzettek (%)	1896/97–1909/10 tanévben végzettek (%)
Önálló kereskedő	17,51	8,15
Bankár, banktisztviselő, bankhivatalnok,	20,39	17,12
Vállalkozó, cégtulajdonos	12,62	3,80
Kereskedelmi tisztviselő	5,82	11,41
Máv, vám, posta tisztviselő	17,47	20,65
Városi tisztviselő	4,85	1,08
Vállalati tisztviselő (tengerészeti...stb)	7,76	13,41
Hivatalnok	3,88	10,50
Értelmiségi	4,85	1,63
Felsőfokú tanulmányok	0,97	10m87
Egyéb	3,88	1,38
Összesen	100%	100%

Forrás: Riegler Sándor (1911): A fiumei állami felső kereskedelmi iskola érettségi vizsgát tett növendékeinek foglalkozása 1910. év végén. In: A fiumei állami felső kereskedelmi iskola és vele kapcsolatos államszámviteli tanfolyam XXX. Értesítője 1910–11. tanévről. Fiume. 41–51.

Az 1884–1910 között végzett tanulók többsége (48%) tisztviselőként (elsősorban vállalatoknál pénzügyi, kereskedelmi területen, illetve máv- és vámtisztviselőként) helyezkedett el. Számuk 1910–15 között már 50% fölé emelkedett. Nőtt a hivatalnokok aránya 4–10%-ról 14%-ra, illetve azoké is, akik az iskola után felsőfokú tanulmányokat folytattak (1–10%-ról 12%-ra). A tanulók döntő többsége a budapesti kereskedelmi és fiumei kiviteli akadémián tanult tovább. Az önálló kereskedők aránya 20%-ról (1884–1895) 8–5%-ra (1896–1915), míg a banki területen elhelyezkedőké 20–17%-ról 11%-ra (1910–15) csökkent. Mindössze a tanulók 3%-a választott olyan pályát, ahol a megszerzett gazdasági, kereskedelmi ismereteit minden valószínűség szerint nem, vagy csak kevéssé hasznosította. A felső kereskedelmiben végzett diákoknak 1884–1895 között 14%-a, míg 1896–1909 között 7%-a töltött be saját vagy egyéb cégeknél vezető pozíciót. Mindössze 5, illetve 3% lett társ- vagy saját tulajdonosa egy cégnek (általában a családi céget vitték tovább, és nem önállóan alapították azt). Azaz mind a cégtulajdonosok, mind pedig a vezető beosztásúak aránya csökkent.

A tanulók 61%-a Fiumében, 18%-a Magyarországon (10% Budapesten), 8%-a Horvát-Szlavónországban, 6%-a Monarchia egyéb területén és 7% más országokban (2% Amerikában, 2% Olaszországban, 2% Németországban, 1% egyéb helyen: Anglia, Kairó) vállalt munkát. Miközben a fiumei lakhellyel rendelkezők száma ugyan csökkent az 1910-es évekre, ám a Fiumében elhelyezkedők száma – ha nem is sokkal, de – növekedett (57%-ról 63%-ra). A Monarchia területéről Fiumébe tanulni érkezők egy jelentős része nem tért vissza hazájába, hanem döntően a városban – vagy más országban – helyezkedett el.

4. Összegzés

Az 1880-as évek elején Magyarország és egyben a Monarchia egyik legjelentősebb kereskedelmi központjában, Fiumében – a magyar állam felügyelete alatt – kapuit megnyitó középfokú kereskedelmi akadémián (majd felső kereskedelmi iskolában) egy országos szinten is magas színvonalú képzés indult el. Am a századfordulót követő években egyre inkább felerősödő magyarosítási törekvéseknek köszönhetően az iskola színvonala jelentősen csökkent, ugyanis a magyar nyelvű oktatás bevezetése komoly nehézséget jelentett a többségében olasz anyanyelvű tanulóknak. Összességében elmondható, hogy többségében önálló (kereskedő, iparos) szülők küldték gyermekeiket kereskedelmi iskolába, akik az ott megszerzett tudásukat kamatoztatva – az intézmények által kitűzött célokkal ellentétben – elsősorban tisztviselői pályára léptek, általában nem folytatták a családi vállalkozást, és a végzettek közül csak kevesen választották a „gyakorlati” kereskedői foglalkozást.

Jegyzetek

1. Az 1868: XXX. tc. „Magyarország, s Horvát-, Szlavon és Dalmátországok közt fenforgott közjogi kérdések kiegyenlítése iránt létrejött egyezmény becikkelyezéséről” 66. §. Magyar Törvénytár, 1836–1868. évi törvénycikkek 1896. 422. old.
2. Fiumének, mint törvényhatóságnak különleges municipiális jogállása volt: önálló választókerület, Magyarország és Horvátország mellett a „magyar birodalom” harmadik közjogi egysége. Katus László–Kovács Endre (szerk.) 1979: Magyarország története 1848–1890. Akadémiai Kiadó. Budapest. 803. old.
3. Pelles Tamás (2006): A magyar–olasz két tanítási nyelvű oktatás. PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Pécs. 29. old.
4. A korszakban (1880–1918) az olasz lakosság száma 44%-ról 62%-ra nőtt, a horvátoké 38%-ról 20%-ra csökkent, csakúgy, mint a szlovénoké 10%-ról 4%-ra, míg a németeké nem változott jelentősen (4% körül stagnált). A város lakosságának 1890-ben csak 50%-a volt fiumei, 32%-a Monarchia területéről, 12% Horvát-Szlavón és 6% egyéb országokból érkezett és telepedett le. Statisztikai adatok Fiume városról és forgalmáról. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Athenaeum, Budapest. 1901. 4. old.
5. Simonné Pallós Piroska (2003): Fiume tanügyének szabályozása a provizórium korában. In: Kiss Vendel (szerk.): Az oktatási rendszer jogi szabályozása Magyarországon a 19–20. században. Tatabánya. 127. old.
6. Fiume gimnáziuma a horvátokkal kötött megállapodás értelmében 1868 után is megőrizte horvát jellegét, a városnak ezért új gimnáziumot kellett alapítania, hogy a többségében olasz lakosság gyermekeinek biztosítsa a középfokú képzést. A községi alreáliskolát 1871-ben Állami Felső Középtanodává alakították. A középtanoda négy alsó és négy felső gimnáziumból, illetve négy felső reálosztályból állt (mivel az alsó négy osztályt együttesen látogatták). A három iskola 1881-ben olasz–magyar két tannyelvű Magyar Királyi Állami Főgimnáziumként egyesült. Pelles, 2006. 44.
7. Riegler Sándor (1896): A fiumei m. kir. állami felső kereskedelmi iskola értesítője az 1895–96. tanévről. Tipografia P. Battaria, Fiume. 3. old.
8. S. Pallós Piroska (2012): Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni. Magyar iskolák Fiumében. David Kiadó, Kaposvár. 215. old.
9. Mohovich, Pál (1885): Programma degli Studie Notizie Scolastiche della Rig. Accademia di Commercio in Fiume. Pubblicato alla fine dell’anno scolastico 1884-85. Tipo-Litografia di Petro Battaria. Fiume. 45. old.
10. Schack Béla–Vincze Frigyes (1930): Kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon. Franklin-Társulat, Budapest. 259. old.
11. Nagy Péter Tibor (2000): A húszas évek középiskola-politikájának kialakulása. Századok, 2000/6. szám 1314.

12. Habár az egyéves önkéntességi jog csak az érettségi megszerzését követően járt volna, Fiumében azonban 1885-től figyelembe vették a hatóságok, hogy az osztrák középiskolákban nincsen érettségi, ezért a harmadik osztály végbizonyítványát is elfogadták ennek igazolására. Mohovich, 1885. 70.
13. Riegler, 1896. 18.
14. Mohovich, 1885. 46.
15. Magyarországon ekkor összesen 32 középfokú kereskedelmi iskola működött, ezek közül 9 viselte az akadémiai címet (a brassói, fiumei, soproni, budapesti, aradi, debreceni, kolozsvári, pozsonyi és a székesfehérvári). Főiskolai tagozat indítására végül a budapesti (1900/01), a keleti (1899/1900), a kolozsvári (1902) és fiumei kiviteli akadémia (1912) vállalkozott. Schack-Vincze, 1930. 251.
16. A tannyelv kérdéséhez 12 fő (tanár, kereskedő, bankigazgató, gyártulajdonos) szólott hozzá, közülük 8 fő az olasz tannyelv mellett foglalt állást. Deržavni Archiv u Rijeci (DAR) DAR DS-10. 1. cs. 69331/1912.
17. Anyakönyvek adatait Zsidi Vilmos (2006) összesítette. Zsidi Vilmos (2006): Kereskedelmi akadémiák hallgatói a dualizmus korában 1891–1918. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
18. Riegler Sándor (1911): A fiumei állami felső kereskedelmi iskola érettségi vizsgát tett növendékeinek foglalkozása 1910. év végén. In: A fiumei állami felső kereskedelmi iskola és vele kapcsolatos államszámviteli tanfolyam XXX. Értesítője 1910–11. tanévről. 41–51. old.

Felhasznált irodalom

- Fiumei Állami Felső Kereskedelmi Iskola anyakönyvei 1881–1919. Deržavni Archiv u Rijeci DAR-141.
- Jegyzőkönyv a fiumei állami felső kereskedelmi iskola újjászervezése tárgyában. Deržavni Archiv u Rijeci, DS-10. Társasági iratok, 1. cs. 69331/1912.
- Katus László–Kovács Endre (szerk.) 1979: Magyarország története 1848–1890. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Mohovich, Pál (1885): Programma degli Studie Notizie Scolastiche della Rig. Accademia di Commercio in Fiume. Publicato alla fine dell'anno scolastico 1884–85. Tipo-Litografia di Petro Battaria. Fiume.
- Nagy Péter Tibor (2000): A húszas évek középiskola-politikájának kialakulása. Századok, 2000/6. szám 1313–1334. old.
- Pelles Tamás (2006): A magyar–olasz két tanítási nyelvű oktatás. PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Pécs.
- Riegler Sándor (1896): A fiumei m. kir. állami felső kereskedelmi iskola értesítője az 1895–96. tanévről. Tipografia P. Battaria, Fiume.
- Riegler Sándor (1911): A fiumei állami felső kereskedelmi iskola érettségi vizsgát tett növendékeinek foglalkozása 1910. év végén. In: A fiumei állami felső kereskedelmi iskola és vele kapcsolatos államszámviteli tanfolyam XXX. Értesítője 1910–11. tanévről. Fiume.
- Schack Béla–Vincze Frigyes (1930): Kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon. Franklin-Társulat, Budapest.
- S. Pallós Piroska (2012): Leghőbb vágyam Fiuméba kerülni. Magyar iskolák Fiumében. David Kiadó, Kaposvár.
- Simonné Pallós Piroska (2003): Fiume tanügyének szabályozása a provizórium korában. In: Kiss Vendel (szerk.): Az oktatási rendszer jogi szabályozása Magyarországon a 19–20. században. Tatabánya. 125–134. old.
- Zsidi Vilmos (2006): Kereskedelmi akadémiák hallgatói a dualizmus korában 1891–1918. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.